

Давньоруська істьба за відомостями історичних джерел X-XIV століття

Лушчай Юрій Володимирович

Здобувач кафедри Всесвітньої історії історичного факультету Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди

моб. +38(099)2502293, luszczaj@ukr.net

***Лушчай Юрій.* Давньоруська істьба за відомостями історичних джерел X-XIV століття.** У статті аналізуються свідчення історичних джерел про істьбу на Русі. Згідно цих відомостей, істьба виступає як споруда з піччю, що служила житловим приміщенням і лазнею. У книзі Марка Поло присутній єдиний опис такої будівлі.

Ключові слова: Давня Русь, істьба, лазня, піч, холодна погода.

***Лушчай Юрий.* Древнерусская истьба по известиям исторических источников X-XIV веков.** В статье анализируются сведения исторических источников о истьбе на Руси. Согласно этих сведений, истьба выступает как постройка с печью, служившая жилым помещением и баней. В книге Марка Поло присутствует единственное описание такого здания.

Ключевые слова: Древняя Русь, истьба, баня, печь, холодная погода.

***Lushchay Yuriy.* Ancient Russian istba from the known historical sources of X-XIV centuries.** This article analyzes the historical sources of information about istba in Rus`. According to these data, istba acts as a building with a stove that served as living quarters and bath. In the book of Marco Polo has only one description of the premises.

Key words: Ancient Rus`, istba, bathhouse, stove, cold weather.

Істьба – це частина житлового будівництва на Русі, що є важливим елементом побутового та культурного життя давньоруського населення. Сам термін простежується з ранніх часів Русі і до наших днів. Знання про істьбу містяться у письмових джерелах, археологічному матеріалі, етнографічних даних. Їх дослідження дає можливість більше дізнатись про побут давньоруського населення, про розвиток житлового будівництва.

Окремих досліджень давньоруської істьби не існує, але є багато праць, в яких торкаються цієї тематики. В деяких лінгвістичних роботах розглядається етимологія терміну та згадується при систематизації подібних словоформ [11; 13; 16; 31; 35; 53]. Приділяється увага істьбі, коли досліджуються відомості про житлові споруди та їх оздоблення у пізній час (особливо щодо ізби, наступниці істьби) [2; 19; 30; 32; 41]. В археологічних працях аналізуються знайдені залишки приміщень, серед яких є ті, що містять печі [4; 8; 25; 26].

Метою статті є систематизація та аналіз існуючих відомостей в історичних джерелах X-XIV століття про істьбу в давньоруський період з залученням лінгвістичного та археологічного матеріалу. В роботі вперше досліджуються у сукупності наявні середньовічні наративні джерела про давньоруську істьбу та робиться припущення щодо звісток Марка Поло про теплі будівлі на Русі.

Перед тим як розглянути відомості щодо істьби, треба з'ясувати походження цього слова. Цей термін зустрічається в давньоруських джерелах з різним написанням: «истьба», «истьба», «истобка», «истопка», «истебка» тощо. Як припускається, під істьбою мається на увазі тепле приміщення, де є пічне опалення. В деяких випадках ця споруда виступала як лазня [28, с. 38, 40; 33, с. 302]. Не виключається, що спочатку милися в теплій частині житлового будинку [5, с. 101]. Слово «изба/истьба» широко представлено в слов'янських мовах, однак не має сталого значення: болгарське «изба» – землянка, підвал, погріб тощо [27, с. 176], словенське «izba» – кімната [49, s. 623], польське «histba, izba» – хата, кімната [50, s. 64]. В деяких діалектах України і Білорусії можна зустріти і такі назви – стебка та іздебка [3, с. 110]. Під стебкою на

Полісці розуміють тепле приміщення для господарчих потреб (наприклад, для зберігання харчів), яка могла бути як окремою будівлею, так і зведеною до хати – головного житла господарів [9, с. 153; 24, с. 204-205].

Всі слов'янські назви істьби походять від праслов'янського *jъstьba [37, с. 243-245; 40, р. 100]. Цей термін має дві головні гіпотези походження: 1) одні вважають, що слов'янське слово «істьба» походить з давньоверхньонімецького «stuba», яке означало «тепле приміщення, баня» (у сучасній німецькій мові існує «stube», що означає «кімната») [13, с. 113; 29, стб. 1158; 35, с. 80; 46, s. 131, 138-139]; 2) є прихильники романського походження від «extufa» (порівняй, наприклад, в італійському «stufa» – «лазня; кімната», в п'ємонтському «stúwa, stúvia» – «кімната», в давньофранцузькій «stuve» – «тепле, опалювальне приміщення» тощо) [7, с. 410; 34, с. 151; 36, с. 19; 52, s. 168; 53, s. 90-95]. В свою чергу давньоверхньонімецьке «stuba» (від прагерманського *stufōn [47, s. 382-383]) та романське «extufa» походять від латинського діалектного *extufare, *extufa в значенні «лазня», яке і є первісним [39, s. 194; 44, s. 293]. Народну етимологію від «топити», з якого виводять «істопку» [2, с. 20-21; 14, с. 172], відкидаємо як неправдоподібну, тому що «істопка/істобка» є зменшеним від «істьба».

В давньоруських джерелах істьба згадується багато разів. Вперше з'являється в зв'язку з літописним сюжетом про помсту княгині Ольги деревлянам під 945 р., де зустрічається два варіанти: «істопка», «істобька» [21, стб. 57]. В цьому тексті істьба слугує синонімом «мовь» (лазня). В інших випадках це тепле приміщення, але не лазня. В Лаврентійському літописі в сюжеті про життя монастиря Києво-Печерської лаври істьба згадується під 1074 р. (тут також наводиться рідкісне для літописів слово піч): «в єдину бо ноць вжегь пещь выстобце оу пещеры» [21, стб. 196]. Мабуть у самій печері або біля неї було приміщення з піччю, яку і називали «істобкою». За 1095 р., під істобкою (в якій гине половецький хан Ітлар разом зі своїми людьми від дружини й сина Ратибора) розуміється тепле приміщення – «тепла ізба», де можна зігрітися у лютий мороз [21, стб. 228]. М. М. Вороніну Ратиборова

«истобка» нагадує землянку, так як її верх можна було прокопати, описувана у східних авторів (дивись нижче про них) [4, с. 214]. Але у Радзивіллівському літопису це приміщення показується як зрубна ізба.

В І Новгородському літописі під 1092 р. «...аще кто из ыстьбы вылезеть, напрасно убьень бываше невидимо» [17, с. 18]. Під 1138 р. 9 березня чули люди великій грім, коли в «истьбѣ» сиділи [17, с. 25]. У даних згадках, можливо, йдеться мова про теплі приміщення, в яких люди ховалися у холодний час. За час існування Русі в домонгольській період в літописах істьба/істобка в цілому згадується під 945, 1074, 1092, 1093, 1095, 1097, 1102, 1116, 1138 рр.

У Новгородських берестяних грамотах існує лише дві згадки про істьбу. У грамоті № 134 (можливо XIV століття) є наказ про «нарядження» (приготування) «истебку и клету» [1, с. 73-74]. У даному випадку, швидше за все, тут ми бачимо наземне зрубне житло, яке складалось від двох житлових кімнат. У порівнянні з істьбою, яка була теплою, інші частини давньоруського житла – кліть, сіни та інші були неопалюваними приміщеннями [8, с. 270-272; 12, с. 300]. У грамоті № 610 (кінець XIV століття) представлено прохання про виділення ділянки землі та поставлення на ньому ізби [38, с. 73-74].

Згадку про створення теплих приміщень у слов'ян, аби сховатися від холодної погоди, можна бачити в східних джерелах. Перша іноземна згадка про істьбу існує у арабського вченого-енциклопедиста XI століття Ал-Бакрі. В своїй компілятивній праці він наводить опис структури теплового приміщення з відкритим вогнищем у слов'ян (де можливо було не тільки перезимувати, але й помитися) і називає цю будову «ал-атбба» [10, с. 57]. Деякі дослідники вважали, що це слово є слов'янським терміном «істьба» [10, с. 112-113; 46, с. 131; 48, с. 62].

Ібн-Русте (східний вчений-енциклопедист, IX – перша третина X століття) розповідає про ями з покриттям, які робили слов'яни для переховування в холодний період [18, с. 388-389]. У даному випадку описується створення землянки і вогнища з відкритим вогнем, типове для слов'ян. М. С.

Грушевський вважав очевидним, що Ібн-Русте змішав звістку «про землянки і про парові бані» [6, с. 47, прим. 7], а Т. Левицькі стверджував, що ця споруда була лазнею [42, с. 129].

Серед східних джерел це найповніші відомості про створення теплих приміщень. У решти є тільки коротка інформація о наявності у слов'ян зимових споруд – в «Худуд ал-Алам» (написаний близько 982 р.), у Ал-Марвазі (кінець XI – початок XII ст.), в «Моджмал ат-Таваріх» (1126 р.) та інших джерелах [18, с. 389, 391].

Першим серед західноєвропейських мандрівників, як нами вважається, про істьбу написав Марко Поло (друга половина XIII – початок XIV століття). У розділі про Русь з книги Марка Поло є відомості про звичай місцевого населення ставити «stupe» (це слово можна пов'язувати з «stuba», «extufa» та іншими). Ці відомості можна поділити на дві частини: одна розповідь про ефективність цих «stupe» в холодний період [43, р. 129-130; 51, р. 389-390], друга розповідь про їх структуру та використання (наведений опис дає змогу стверджувати, що під ними мається на увазі тепле приміщення з піччю) [43, р. 130; 51, р. 390]. Інтерес Марко Поло до таких будівель на Русі С. Мундом пояснювалося новизною цього явища. Крім того, для нього був новий привід підкреслити існування холодної руської зими [45, р. 116].

У першій розповіді Марко Поло стверджує, що якби не наявність великої кількості «stupe», то населення померло би від холоду. Хоча він й перебільшує кількість цих споруд, і силу холоду. Але істьбу можна було поставити за короткий строк, ще це ілюструє згадка в «Повісті минулих літ». У літописному записі під 1116 р. існує цікавий епізод протистояння між князями Володимиром Мономахом і Глібом Всеславичем: «А Володимерь самъ поиде къ Смоленську. И затворися Глебъ въ граде (тобто у Смоленську. – Ю. Лушай). Володимерь же нача ставити истьбу у товара своего противу граду. Глебъ же, узрившо, оужасеся сердцемъ, и нача ся молити Глебъ Володимеру, шля от себе послы» [20, с. 201]. Скоріш за все Володимир Мономах збирався довго стояти біля

Смоленська (можливо, збирався зимувати, якщо було зроблено тепле приміщення), що і стало для Гліба поштовхом на примирення.

В другій розповіді Марко Поло приводиться схематичний опис спорудження приміщення з піччю, окремого від головного будинку. Загалом розмова йдеться про зрубне наземне приміщення, яке складається з колод, щільно прикладених одна до одної. Тріщини заповнені розчином, що не дає холоду і вітру проникати в середину. В цей час на Півночі Русі були поширені глинобитні печі та печі-кам'янки [8, с. 272; 15, с. 65-70; 25, с. 153-155].

При описі печі венеціанець вказує на відсутність труби (курний спосіб), коли розповідає про функцію вікна у даху: «Поки від колод йде дим, вікно на верху залишається відкритим, щоб дим виходив, коли ж не має більше диму, вікно закривається дуже товстим шматком повсті» [51, р. 390]. Дійсно, плоди згоряння у вигляді диму йшли через спеціальне вікно, а коли дим припинявся, а залишався тільки жар, то вікно закривали і таким чином грілися [4, с. 214; 8, с. 272]. Згідно дослідженню М. Г. Рабиновича, в курних житлах з піччю не було стелі, що давало можливість диму скупчуватись на поверхні під дахом, і завдяки цьому людям можна було перебувати внизу. Вікно, через яке виходив дим, знаходилося у більшості випадків на фронтоні житлового будинку [23, с. 18]. На Русі пічна труба стала з'являтися приблизно з XII-XIII століття (це вже була топка по-білому), але не у всіх оселях це було [25, с. 156]. Проте у Північній частині Русі вони з'явилися набагато пізніше – у XVI-XVII століття (в літописі вперше «димніци» у Новгороді згадуються під 1560 р. [22, с. 92]), і продовжували бути рідкісними випадками [15, с. 68].

Отже, істьба слугувала лазнею, окремою теплою будівлею для переховування в холодну погоду та структурною частиною хати. Пізніше функції істьби дещо змінились, але основи – приміщення з піччю, воно не змінило (крім окремих випадків). Само слово також змінювалось (наприклад, від істьби/істобки до ізби). Структура давньоруської істьби була невідома по писемним джерелам, лише згадки про неї. Завдяки археологічним здобуткам ми дещо знаємо про приміщення з піччю, деяких з них можна гіпотетично вважати

за істьбу. Марко Поло чи не єдиний хто дає опис такої житлової будови. У подальшому можливе поглиблене дослідження теми приміщень на Русі.

Література

1. *Арциховский А. В., Борковский В. И.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1953-1954 гг.) / А. В. Арциховский, В. И. Борковский. – М., 1958. – (Т. III).
2. *Бломквист Е. Э.* Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е. Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник. – М., 1956. – С. 3-458.
3. *Вовк Хв. К.* Студії з української етнографії та антропології / Хв. К. Вовк. – К., 1995.
4. *Воронин Н. Н.* Жилище / Н. Н. Воронин // История культуры Древней Руси. – М.-Л., 1951. – Т. I. – С. 204-233.
5. *Георгиев П. П.* К вопросу о древнерусских банях / П. П. Георгиев // СА. – 1981. – № 1. – С. 100-109.
6. *Грушевський М. С.* Виїмки з жерел до історії України-Руси (до половини XI віка) / М. С. Грушевський. – Львів, 1895.
7. *Журавлев А. Ф.* Язык и миф. Лингвистический комментарий к труду А. Н. Афанасьева «Поэтические воззрения славян на природу» / А. Ф. Журавлев. – М., 2005.
8. *Засурцев П. И.* Постройки древнего Новгорода (Предварительная характеристика по материалам Неревского раскопа 1951-1955 гг.) / П. И. Засурцев // МИА. – М., 1959. – № 65. – Т. II. – С. 262-298.
9. *Корень Н. Д., Шушкевич М. С.* Полеская строительная терминология (Хата и хозяйственные постройки) / Н. Д. Корень, М. С. Шушкевич // Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря. – М., 1968. – С. 131-160.

10. *Куник А., Розен В.* Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах / А. Куник, В. Розен. – СПб., 1878. – Ч. I.
11. *Лебеденко Ю. М.* Историко-этимологичний аспект дослідження синонімічного ряду лексем на позначення назв житла / Ю. М. Лебеденко // Актуальні проблеми іноземної філології: Лінгвістика та літературознавство. – 2009. – Вип. 3. – С. 145-154.
12. *Лихачев Д. С.* Комментарии / Д. С. Лихачев // Повесть временных лет. – М.-Л., 1950. – Часть 2. Приложения. – С. 203-484.
13. *Львов А. С.* Лексика «Повести временных лет» / А. С. Львов. – М., 1975.
14. *Минасян Р. С.* История восточнославянской «мовниці» / Р. С. Минасян // АСГЭ. – М., 2001. – Т. 35. – С. 166-177.
15. *Монгайт А. Л.* Старая Рязань / А. Л. Монгайт // МИА. – М., 1953. – Т. 49.
16. *Мораховская О. Н.* К формированию группы названий жилых построек в русском языке / О. Н. Мораховская // ОЛА. – М., 1980. – С. 3-97.
17. *Новгородская* первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. А. Н. Насонова. – М.-Л., 1950.
18. *Новосельцев А. П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. / А. П. Новосельцев // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 355-419.
19. *Пименова Н. Н.* Русская изба как произведение искусства: свойство репрезентативности / Н. Н. Пименова // Вестник Красноярского Государственного университета. Серия «Гуманитарные науки». – 2006. – № 10. – С. 138-144.
20. *Повесть* временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – М.-Л., 1950. – Часть 1. Текст и перевод.
21. *Полное* собрание русских летописей. – Л., 1926. – Т. I. Лаврентьевская летопись. – Вып. 1. Повесть временных лет.
22. *Полное* собрание русских летописей. – СПб., 1879. – Т. III. Новгородские летописи. – Вып. 2.

23. *Рабинович М. Г.* Очерки материальной культуры русского феодального города / М. Г. Рабинович. – М., 1988.
24. *Радович Р.* Поліська стебка (За матеріалами правобережного Полісся) / Р. Радович // ЗНТШ. – Львів, 2001. – Т. ССХЛІІ (242). Праці Секції етнографії і фольклористики. – С. 203-229.
25. *Раппопорт П. А.* Древнерусское жилище / П. А. Раппопорт // САИ. – Л., 1975. – Вып. Е1-32.
26. *Раппопорт П. А., Колчин Б. А., Борисевич Г. В.* Жилище / П. А. Раппопорт, Б. А. Колчин, Г. В. Борисевич // Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С. 136-154.
27. *Речник на Българский язык / Събр. Н. Геров.* – Пловдив, 1897. – Ч. II.
28. *Солодка С. С.* Засади моделювання мовної картини світу українців найдавнішого періоду / С. С. Солодка // Лінгвістика. – 2011. – № 1 (22). – С. 35-44.
29. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам / И. И. Срезневский. – СПб., 1893. – Т. 1.
30. *Станюкович Т. В.* Внутренняя планировка, отделка и меблировка русского крестьянского жилища / Т. В. Станюкович // Русские: Историко-этнографический атлас. – М., 1970. – С. 61-88.
31. *Сыщиков А. Д.* Лексика крестьянского деревянного строительства: Материалы для словаря / А. Д. Сыщиков. – СПб., 2006.
32. *Фролова Л. Е.* Этническое и интернациональное в искусстве русской деревянной резьбы / Л. Е. Фролова // Диалог языков и культур в современном мире: Материалы международной научно-практической конференции. 22 декабря 2006 года. – М., 2007. – Т. II. – С. 47-54.
33. *Хорошев А. С.* Бани в усадебной застройке Новгорода (по материалам Троицкого раскопа) / А. С. Хорошев // Историческая археология. Традиции и перспективы. – М., 1998. – С. 301-306.
34. *Цыганенко Г. П.* Этимологический словарь русского языка / Г. П. Цыганенко. – К., 1989.

35. *Черных П. Я.* Очерк русской исторической лексикологии: Древнерусский период / П. Я. Черных. – М., 1956.
36. *Этимологический словарь русского языка* / Под ред. Н. М. Шанского. – М., 1980. – Т. II. Вып. 7.
37. *Этимологический словарь славянских языков* / Под ред. О. Н. Трубачева. – М., 1981. – Вып. 8.
38. *Янин В. Л., Зализняк А. А.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977-1983 гг.). Комментарии и словоуказатель к берестяным грамотам (из раскопок 1951-1983 гг.) / В. Л. Янин, А. А. Зализняк. – М., 1986. – (Т. VIII).
39. *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Kraków, 1926.
40. *Derksen R.* Slavic *jъ- / R. Derksen // *Studies in Slavic and General Linguistics*. – 2003. – Vol. 30. – P. 97-105.
41. *Kerblay B.* L'évolution de l'isba aux XIXe et XXe siècles / B. Kerblay // *Cahiers du monde russe et soviétique*. – 1972. – Vol. 13, № 1. – P. 114-139.
42. *Lewicki T.* Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny / T. Lewicki. – Wrocław, 1977. – Т. II. Cz. II.
43. *Marco Polo.* The Description of the World / Marco Polo; A. C. Moule, P. Pelliot. – London, 1938. – Т. II.
44. *Moszyński K.* Uwagi do 5 zeszytu «Słownika etymologicznego języka polskiego» Fr. Sławskiego / K. Moszyński // *JP*. – 1957. – Roč. XXXVII, № 4. – S. 292-299.
45. *Mund S.* Travel Accounts as Early Sources of Knowledge about Russia in Medieval Western Europe from the mid-Thirteenth to the early Fifteenth Centuries / S. Mund // *TMHJ*. – 2002. – Vol. 5, 1. – P. 103-120.
46. *Niederle L.* Slovanské starožitnosti: Život starých Slovanů / L. Niederle. – Praha, 1911. – Dil. I.
47. *Orel V.* A Handbook of Germanic Etymology / V. Orel. – Leiden-Boston: Brill, 2003.

48. *Peč J. L. Lázně staroslovanské / J. L. Peč // Památky archaeologické a místopisné. – Praha, 1889. – Díl. XIV. – S. 61-64.*
49. *Slovník slovenského jazyka / Ved. red. Š. Peciar. – Bratislava, 1959. – D. I.*
50. *Słownik Staropolski / Red. S. Urbańczyk. – Wrocław, Kraków, Warszawa, 1960. – T. III. Z. 1 (14).*
51. *The travels of Marco Polo / Marco Polo; Translation of A. Ricci. – London, 1931.*
52. *Uhlár V. Z problematiky miestnych názvov / V. Uhlár // Slovenská reč. – 1969. – Roč. 34/3. – S. 164-170.*
53. *Vít Boček Mgr. Bc. Studie k nejstarším romanizmům ve slovanských jazycích / Mgr. Bc. Vít Boček. – Brno, 2009.*

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа

ЗНТШ – Записки Наукового товариства імені Шевченка

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

ОЛА – Общеславянский лингвистический атлас

СА – Советская археология

САИ – Свод археологических источников

JP – Język Polski

TMHJ – The Medieval History Journal